РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.05

Єгор Врадій,

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»

vradiyya@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3160-8647>ЧИ ВАРТО СТАВИТИ ЗАПИТАННЯ ГОЛОСАМ
З МИНУЛОГО?Рецензія на книгу Омера Бартова
«Анатомія геноциду: життя і смерть міста,
що називалося Бучач»¹

Майже десятиріччя тому я мав щастя брати участь без перебільшення в унікальному для українських єврейських студій початку 2010-х рр. освітньому проєкті Центру міської історії² — літній школі «Єврейська історія та багатоетнічне минуле Центрально-Східної Європи: суспільства, культури та спадщина». Протягом трьох тижнів молоді українські аспіранти та доктори були учасниками семінарів відомих дослідників єврейської історії Центрально-Східної Європи, Галичини — проф. Теодора Вікса, Таріка Сиріла Амара, д-ки Йоанни Лісек, д-ки Софії Дяк, лекціях проф. Ярослава Грицака, Яна Томаша Гросса та ін.

Серед текстів, запропонованих слухачам школи для вивчення та подальшого спільного обговорення, була книга Омера Бартова «Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні»³. Попри те, що тоді, на початку 2010-х, історія Голокосту та єврейських громад Галичини не була у фокусі моїх дослідницьких зацікавлень, з цим текстом відомого американського дослідника я був знайомий. Знайомство це було в дечому закономірним, адже численні рецензії на книгу з'являлися в українському дослідницькому просторі ще до появи

¹ Omer Bartov. *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz* (Simon & Schuster, 2018).

² Центр міської історії (м. Львів) — незалежна дослідницька установа, створена у 2004 р. Центр працює над дослідженням міської історії, розвитком цифрової гуманістики й архівування, реалізацією проєктів у сфері публічної історії.

³ Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007).

тексту українською мовою⁴. Перше прочитання цієї книги викликало недовіру та внутрішнє неприйняття тверджень автора про свідоме стирання єврейського минулого з пам'яті української Галичини. Навіть ознайомлення із аргументами окремих рецензентів, що визнавали проблему, яку О. Бартов поставив у «Стертих», також не змушувало до переоцінки власних, як згодом виявилось, дуже обмежених поглядів на історію Галичини першої половини ХХ ст. Завдяки організаторам літньої школи її учасники змогли відвідати низку галицьких міст, згаданих О. Бартовим у книзі: Бережани, Підгайці, Бучач — та побачити на власні очі те, що залишилося від поліетнічної культурної спадщини регіону і, зокрема, її єврейської складової. Побачене вразило та водночас наочно підтвердило описи стану пам'ятання про єврейське минуле цих міст, висловлене американським дослідником ще за десятиріччя до нашої поїздки. Проте найглибший слід у пам'яті залишили не сліди занепаду матеріальної єврейської спадщини — напівзруйнованої синагоги, чи худоба, яку випасали на єврейському цвинтарі у Підгайцях. Найважливіше прозвучало чи радше не прозвучало від наших провідників — співробітників місцевих краєзнавчих музеїв, учителів історії, які, у прагненні якнайкраще представити минуле свого рідного міста, були готові до довгих та достатньо заплутаних екскурсів минувиною часів Речі Посполитої, проте дуже неохоче та ніби за одним лекалом оповідали факти, пов'язані з часами радянської та нацистської окупації періоду Другої світової війни. Жодна з оповідей не виходила за межі майже по-радянському стерильних дискурсів про зв'єрства радянців та нацистів та відсутність будь-якої суб'єктності місцевих мешканців, які були представлені у єдиній ролі — жертв злочинних режимів. Жодних згадок про погроми, повсякчасне заперечення участі містян у діяльності органів окупаційної влади, переслідуванні та масовому убивстві галицьких євреїв.

Ця поїздка сприяла внутрішньому дисонансу між побаченим та прочитаним у книзі О. Бартова, почутим у спогадах безпосередніх учасників трагічних подій — людей, яким вдалося вижити під час Голокосту. Припускаю, що ця праця також відіграла не останню роль у зміні

⁴ Див., наприклад: Вадим Дивнич, «Омер Бартов. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні», *Критика* 9–10 (XIV): 155–156; Ярослав Грицак, «Голокост попросту. Рецензія на книжку: Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007», *Незалежний культурологічний часопис «І»* 58 (2009): 152–158. Також обговорення «Стертих» відбувалося на сторінках «України модерної» (див.: «Єврейська спадщина в Україні та репрезентації Голокосту: обговорення книжки Омера Бартова «Забуті», *Україна Модерна* 15(4) (2009)) та часопису *Ab Imperio* (див.: «Обозначая позицию: определение врагов и друзей в имперской ситуации», *Ab Imperio* 1 (2010)).

моїх дослідницьких зацікавлень, у зверненні до історії нацистського геноциду в Галичині. Тож поява нової монографії професора О. Бартова була очікуваною та викликала завчасний інтерес. До того ж, дослідник анонсував її ще під час згаданої дискусії навколо «Стертих»⁵.

Як це часто буває, поява «Анатомії геноциду» була зумовлена, у тому числі, й особистими мотивами — родинною історією автора. Мати О. Бартова та її сім'я тривалий час мешкали в Бучачі — місті, що нині є частиною Тернопільської області України. У 1935 р. родина Шимерів (дівоче прізвище матері дослідника), як і сотні інших єврейських мешканців міста, зважилися на виїзд з Бучачу та імміграцію до Палестини. Крок у невідомість, зроблений за чотири роки до початку Другої світової війни, перетворився на щасливий квиток у життя. Адже місто дитинства зовсім незабаром опинилося в епіцентрі нацистського геноциду. Попри те, що мати О. Бартова сама безпосередньо не постраждала від Голокосту, у спілкуванні з сином вона оминала тему свого дитинства майже до завершення свого земного шляху в середині 1990-х рр. Тож для О. Бартова, який лише в 41-річному віці напів відкрив цю сторінку родинного минулого, вивчення історії галицького міста було й спробою реконструювати для себе світ маминого дитинства та юності, обставини життя та, насамперед, людей, які мешкали поруч і визначали відчуття простору і часу. Сам автор ще у вступі констатує: спроба виявилась невдалою, якщо йшлося про буквально відтворення історії конкретної родини. За винятком кількох документів, пов'язаних із перипетіями виїзду родини Шимерів, автору, за його словами, практично не вдалося відстежити свій родовід у Бучачі. Натомість звернення до родинного минулого стало початком дослідження своєрідного мікрокосму Бучача як типового прикладу міського світу, населеного євреями, поляками та українцями; світу, що існував понад п'ять століть, витримав зміну кількох держав, випробовування Першої і був тотально зруйнований під час Другої світової війни. У вступі автор означає книгу як намагання «реконструювати життя Бучача в усій його складності та відобразити, як поляки, українці та євреї — мешканці міста, жили поруч протягом декількох століть, сплітаючи свої відокремлені історії минулого, артикулюючи різне розуміння теперішнього й будуючи відмінні плани на майбутнє. Життя в таких містах, як Бучач, обумовлювалося постійною взаємодією між різними релігійними та етнічними громадами. Євреї не

жили сегреговано від християнського населення... *Інтеграція була тим, що робило існування таких містечок можливим* [курсив мій — Є.В.]»⁶.

Остання теза, попри те, що мала відтінок констатації, для читача виглядає радше гіпотезою автора, яку він має перевірити в сімох розділах книги. Хронологічно «Анатомія геноциду» охоплює історію міста від часу Речі Посполитої до першого десятиліття після Другої світової війни.

Якщо спробувати узагальнити свої враження від першого розділу книги («Наростаюча буря»), то їх можна сформулювати в кількох тезах: по-перше, очікувано, як для дослідника геноцидів, розділ виконує роль своєрідного введення читача в контекст подій, що передували століттю світових воєн; по-друге, цей фактично компілятивний виклад історії єврейських громад та політики держав (Речі Посполитої, Австрійської, згодом Австро-Угорської імперій) звертається до широкого контексту, але одночасно є відірваним від власне історії самого Бучача; по-третє, найцікавішою з точки зору заявленої автором мети є частина розділу, присвячена життю міста після 1848 р. — періоду розвитку українського (русинського) національного руху, подальшої консолідації польських політичних організацій та зародження й розвитку єврейських політичних організацій і об'єднань — сіоністів, соціалістів та навіть анархістів. Якщо вдаватися в конкретні деталі, то ввідна ретроспектива XVI—XVII ст., викладена на 7 з 29 сторінок, виглядає достатньо вільним та вибіркоким нарисом історичних обставин, за яких існувало та розвивалося галицьке місто. Притому часом здається, що нарис пасував би для будь-якого іншого східногалицького міста. Концентруючи увагу читача на другій половині XVI ст. — періоді розширення Речі Посполитої на схід, О. Бартов, по суті, йде шляхом видатного уродженця Бучача Шмуеля Йосефа Агнона та його посмертно опублікованого популярного нарису — «Місто у його повноті»⁷: достатньо побіжно подає історію зростання та розвитку громади (громад) міста у XVI—XVIII століттях, нехтує знаковими, як для історії середньовічного та ранньомодерного міста, подіями — отриманням Бучачем магдебурзького привілею, обставинами життя міста не лише під польським пануванням, але й молдавським й османським тощо. Окреме запитання викликає сюжет, пов'язаний із викладом історії повстання під проводом Богдана Хмельницького. Грунтуючись на «Хроніці» Натана Гановера, — джерела, зміст якого викликає чимало запитань у дослідників ранньомодерного

⁶ Omer Bartov, *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz* (Simon&Schuster, 2018), 4–5.

⁷ Shmuel Yosef Agnon, *A City in its Fullness* (The Toby Press, 2016).

періоду⁸, — О. Бартов вказує на жорстокість та нелюдськість повстанців щодо євреїв, зокрема ілюструє це за допомогою страхітливих описів розправи над єврейськими дітьми та жінками; наводить приклади зрадницьких дій поляків, спрямованих проти євреїв тощо. Щоправда, жодна з окреслених цитат чи сюжет загалом, трагічність якого в історії єврейських громад Речі Посполитої неможливо заперечити, не пов'язаний автором безпосередньо з подіями у Бучачі чи його околицях⁹.

Поляки та українці, як власне мешканці Бучача, з'являються лише в тій частині розділу, що присвячена життю міста за австрійського панування. Єдиним винятком є опис ролі родини Потоцьких, що від середини XVII ст. була силою, яка визначала розвиток Бучача. Окремо згадані привілеї, надані Потоцькими євреям-мешканцям Бучача у 1699 р., які відігравали роль правової основи для общини впритул до встановлення австрійського панування в Галичині в 1772 р.

Інкorporація міста до Австрійської імперії, зокрема політика Габсбургів щодо галицьких євреїв, також є більше нарисом, аніж аналізом своєрідності та закономірності формування міста як передусім єврейського центру на імперській периферії. Як і у випадку Речі Посполитої, автор вдається до змалювання історичного контексту — вказівки на «толеранційний податок» 1773 р., введення обов'язку для євреїв мати німецькі прізвища (1787 р.), підкреслює вплив Французької революції на політику Австрії в напрямку емансипації євреїв. Проте, так само, як і з частиною, присвяченою польському періоду, О. Бартов не робить жодних спроб зануритися вглиб тих чи інших змін у житті євреїв Галичини, а отже, вдається до поверхових узагальнень. Так, наприклад, обов'язок «онімення» прізвищ був пов'язаний не з прагненням «зробити євреїв агентами германізації»¹⁰, а спробою уніфікувати підданих з метою ефективного оподаткування. Безумовно, Французька революція мала значний вплив на реформаційні процеси в Австрійській імперії, проте ще до неї Габсбурги вживали заходів щодо судового урівноправнення євреїв (так званий «Прелімінарний толеранційний патент» 1785 р.)¹¹ та ін.

⁸ Див., наприклад, післямову Наталії Яковенко в україномовному виданні твору Н. Гановера (Наталія Яковенко, «Післямова», у *Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера* (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010), 155–167).

⁹ Цікаво, що у «Хроніці» Н. Гановера єврейська громада Бучача згадана лише одного разу, як місце переховування гнаних євреїв. *Глибокий мул.*, 87.

¹⁰ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 16.

¹¹ Детальніше про особливості політики Австрійської імперії щодо євреїв Галичини див.: Святослав Пахолків, «Від кагалу до культової громади», *Zbruc*, грудень 25, 2016, <https://zbruc.eu/node/60450>.

Першою згадкою про «українських сусідів» стає фактичний опис розвитку руху народовців, його потенційної соціальної бази, а також поширення антисемітських поглядів, що мали передовсім економічне підґрунтя, серед прихильників руху наприкінці 1870-х рр. Економічний антисемітизм був притаманний не лише народовцям, але й москвофілам та представникам польського політичного руху в Галичині. Збідніння та обезземелення селянства та, натомість, відносне зростання єврейського землеволодіння сприяло поширенню негативного образу «єврея-визискувача». Натомість саме в цей період виразно простежується формування прошарку євреїв-землевласників, які мешкали в сільській місцевості та займалися переважно сільським господарством. Тут, як і у багатьох випадках надалі, О. Бартов вдається до вдалого, як на мою думку, способу презентації окремих явищ минулого через їх персоніфікацію в біографії конкретної людини. Користуючись щоденником Оскара Кофлера, народженого в родині такого єврея-землевласника, що мешкав у близькому до Бучача с. Петликивці, дослідник показує нетиповий, з точки зору поширених уявлень про євреїв як виключно міських (містечкових) мешканців, образ підприємця, що спеціалізувався на виробництві аграрної продукції, а його спосіб життя — як такий, що практично не відрізнявся від умов життя польських землевласників¹².

Говорячи про розвиток польського націоналізму, О. Бартов звертається до середовища педагогів державної гімназії в Бучачі. Зокрема, автор цитує своєрідну інавгураційну промову Фелікса Зиха, що обійняв посаду директора у 1899 р. У ній він наголошував на братерстві поляків та українців¹³ та необхідності пам'ятати, синами чийої землі вони є. Відсутність окремої згадки про євреїв, а їх у гімназії на той час навчалось 72 особи, потрактовано О. Бартовим як «гіпернаціоналізм».

Натомість дослідник надзвичайно цікаво показує різноманітні альтернативи розвитку життєвих сценаріїв євреїв Бучача різних поколінь. Найбільш яскравою з цієї точки зору є історія Фабіуса Нахта (народ. у 1848 р.), вихідця з релігійної єврейської родини, що, утім, вже перебувала під впливом Гаскалі, випускника медичного факультету Віденського університету, багаторічного головного лікаря новозбудованої у 1891 р. Єврейської лікарні в Бучачі. А його сини — Макс і Зігфрід

¹² У такій родині на Городенківщині (нині Івано-Франківська область) народився Ісая Шайко Ґранах, відомий як Александр Ґранах (1890–1945) — видатний німецький актор єврейського походження, що знявся у 53 фільмах у Німеччині, СРСР та США. (Детальніше про біографію А. Ґранаха див: Александр Ґранах, *Ось іде людина* (Київ: Видавництво Жупанського, 2012)).

¹³ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 28.

Нахт стояли біля витоків соціалістичного руху в Бучачі, і згодом стали відомими постатями в колі анархістської політичної еміграції.

Безумовно, можна перелічувати ті події та явища, що визначали контекст польського національного відродження в регіоні та, за логікою історіописання О. Бартова, мали б з'явитися в розділі. З-посеред інших бракує аналізу політики Австро-Угорської імперії, спрямованої на підтримку міжетнічного політичного балансу в Галичині. Адже в усіх наступних розділах автор вдається до презентації, нехай часом і побіжної, контексту державної політики у сфері міжетнічних відносин.

Підсумок першого розділу парадоксальним чином заперечує твердження про «інтеграцію» як іманентну характеристику єврейсько-польсько-українського Бучача: «... в останні роки перед війною всі три етнорелігійні групи були обернуті всередину себе, не так, як вони робили це до цього, просто уникаючи один одного, але в агресивніший, ображений та обвинувачувальний спосіб, сприймаючи власні негаразди, як наслідок [впливу — Є.В.] інших груп»¹⁴.

Перша світова війна, що увірвалась до Бучача в останній місяць літа 1914 р., стала лише прологом тривалого періоду воєнного лихоліття, яке протривало майже сім років. У другому розділі книги О. Бартов реконструює обставини життя міста за умов двох російських окупацій (у 1914, 1916 рр.), українсько-польської війни 1918–1919 рр., короткотривалого періоду більшовицького панування (1920 р.). Усі вони були позначені незліченними злочинами проти цивільного населення, передовсім євреїв. Саме в 1914 р., а згодом і в 1916 р. Бучач вперше зазнає досвіду антиєврейських погромів, ініційованих військовослужбовцями російської армії та за співучасті мешканців передмість — українців та поляків. Саме за першої російської окупації кілька центральних вулиць міста були перетворені на своєрідне гетто, а людям (переважно євреям), які мешкали там, було заборонено залишати місце проживання без спеціальної перепустки. Формальною причиною таких обмежувальних заходів стала епідемія тифу. Останнє виглядає містичним попередженням трагедії, що розгорнеться в окупованих нацистами містах трьома десятиліттями пізніше¹⁵. Ще одними символічним провісником майбутніх трагедій став зруйнований єврейський цвинтар

¹⁴ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 36.

¹⁵ Мотив боротьби з епідемією тифу та іншими захворюваннями активно використовувався нацистською пропагандою під час сегрегації та подальшої геттоїзації євреїв на окупованих територіях.

міста, а також спроба знищення майже 250 сувоїв Тори під час погрому 1916 р. у період так званого Брусиловського прориву¹⁶.

О. Бартов вказує на те, що саме Перша світова війна та подальші воєнні конфлікти загострили протистояння не лише між поляками та українцями, які намагалися побудувати власну державність на уламках Австро-Угорської імперії, але й підсилили підозрілість обох опонентів стосовно євреїв, які, на думку як поляків, так і українців, були «друзями ворогів». На відміну від трагічного досвіду Львова¹⁷, Бучачу вдалося уникнути масового антиєврейського насилля в період українсько-польської війни. Вістря репресивних заходів було по чергово спрямоване проти поляків, а згодом після воєнної поразки УНР — і проти українців.

Цікаво, що, описуючи період українського панування в місті (листопад 1918 — червень 1919 р.), О. Бартов послуговується винятково польськими мемуарними джерелами. Це до певної міри сприяє суб'єктивізму оцінки подій, адже важко було б очікувати позитивних характеристик з табору політичних та військових супротивників. Натомість, на мою думку, тексту бракує «єврейського погляду» на українсько-польське протистояння чи принаймні оцінок з боку євреїв-«прихильників» (як ЗУНР, так і Польської держави).

О. Бартов доречно вказує на те, що 1919–1920 рр. — це одночасно й своєрідний старт у змаганні пам'ятей та віктимностей, передусім польських та українських. Міфологізація власних страждань, применшення або заперечення втрат супротивника, його демонізація та карбування образ формують зміст апеляцій до міжнародних арбітрів, країн-переможниць — Франції, Великої Британії, США. Характерно, що змагання мало виключно українсько-польську лінію. Натомість з книги неможливо зрозуміти, чи були аналогічні до українських та польських апеляції від євреїв міста, чи для єврейського населення краю пам'ять про насилля, тінь якого все ще нависала над Бучачем та іншими галицькими містами, мала мовчазний, непублічний характер¹⁸.

¹⁶ У випадку плюндрування єврейського цвинтаря Бучача автор посилається на описи видатного єврейського етнографа С. Ан-ського (Шлойме Раппопорта) (1863–1920), який відвідав Бучач у 1916 р.

¹⁷ 22–24 листопада 1918 р. у Львові відбувся антиєврейський погром. Його головними винуватцями були польські військовослужбовці, а також окремі цивільні мешканці міста. За різними підрахунками, жертвами погрому стали від 73 до понад 150 осіб.

¹⁸ Про це, але щодо пам'яті про листопадові події 1918 р. у Львові пише Кристоф Мік. Він вказує на те, що кожна з груп формувала та ширила в публічній площині власний варіант міфу про листопад 1918 р. з відповідним домінуючим образом — «героїчної оборони Львова» (поляки), «втраченої перемоги Листопадового чину» (українці) та пам'яті про жертви антиєврейського погрому 22–24 листопада (євреї). Причому пам'ять про останній мала переважно індивідуальний вимір. Винятком були перші роковини трагедії, коли у 1919 р. меморіальні церемонії відбулися у трьох найбільших синагогах міста. У подальшому, попри наявність розбіжностей щодо причин погрому між польськими

Згадка про євреїв, утім не як жертв, а радше як винуватців конфлікту, виникає у своєрідному обґрунтуванні «Звіту про українські звірства, вчинені над польським населенням Східної Галичини», що був підготовлений у серпні 1919 р. Департаментом інформації МЗС Польщі. У ньому підкреслено, що «русинські брати [українці — Є.В.] часто перебували під маніпуляцією ворогів Польщі, таких як росіяни, комуністи та євреї»¹⁹. Подібна пропагандистська інтерпретація «єврейської ворожості», а також створення асоціативного зв'язку «євреї — комуністи» мали б наводити на думку про вплив міфу про юдео-більшовизм («жидо-комуну»), що набуває поширення під час громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. Утім, О. Бартов не вдається до аналізу твердження, а використовує польський пропагандистський матеріал виключно як ілюстрацію українсько-польського інформаційного протистояння.

Варто також сказати кілька слів стосовно візуального ряду, що супроводжує цей сюжет книги. Його становлять дві світлини, на яких зображені оголені та понівечені тіла жертв «українських звірств»²⁰. Попри те, що в тексті автор підкреслює їхнє пропагандистське призначення, вони створюють враження про винятково українську схильність до найжорстокіших форм насилля під час українсько-польської війни.

Період воєнного лихоліття суттєво підвищив вибухонебезпечний потенціал міжетнічного протистояння в Галичині, що після перемоги польського державного проєкту перейшов у латентну форму. Міжвоєнне двадцятиліття лише підкреслило існування в місті трьох паралельних світів, які хоча й мали точки дотику (перетину), проте були достатньо автономними один від одного. О. Бартов неодноразово підкреслює прагнення польських еліт на зближення з українською меншиною, що в Східній Галичині кількісно була радше більшістю. Зближенню чи, скоріше, поглинанню мала б передусім сприяти освіта (польські гімназії О. Бартов трактує, як «інкубатори польського націоналізму»), в якій від 1924 р. (поява закону про двомовні школи) намітилася стійка тенденція до полонізації. Цьому процесу могла б протистояти мережа українських культурницьких організацій («Просвіт»). Утім, О. Бартов показує, як, особливо в близьких до Бучача селах, діяльність «Просвіт» мала дуже небагато спільного зі справою збереження та поширення

та єврейськими елітами міста, існувала негласна згода на уникання публічного згадування про нього. Детальніше див.: Christoph Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contest City* (West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2016), 230, 232.

¹⁹ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 79.

²⁰ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 79, 80.

української культури. Попри те, що в містах (у т.ч. й Бучачі) достатньо активною була місцева українська інтелігенція, вона практично не підтримувала зв'язків із українською селянською більшістю. Остання ж продовжувала змагатися не за збереження національної ідентичності, а за покращення свого матеріального становища.

О. Бартов підкреслює значення Бучача та загалом територій, що фактично були найсхіднішими околицями Польщі з точки зору «кресової ідеології». Найвиразнішими її носіями були поляки-біженці з Поділля та Центральної України, що опинилися під більшовицьким пануванням. Саме вони зберігали пам'ять про «втрачені східні креси» за Збручем, вони ж виступали за радикальне та безповоротне українсько-польське возз'єднання, очевидно, за польської політичної зверхності.

Загалом, на думку автора, на початку 1930-х рр. польська бюрократія творила образ та одночасно жила уявленням про «міжетнічну гармонію», що панувала між українцями та поляками регіону. І це відбувалося на тлі поступового витіснення українців та євреїв з державної служби, перетворення українських шкіл на двомовні (фактично польськомовні) тощо.

Характерно, що в цій уявній гармонії не було місця для євреїв. Тож, наприклад, існування осередків Комуністичної партії Західної України місцевими посадовцями пояснювалося прагненням євреїв (а не українців) боротися проти єврейських капіталістів²¹. У реальності єврейська більшість Бучача справді вела боротьбу за власне економічне виживання, утім не через політичну активність, а через пошук стратегій, які дозволили б нівелювати вплив як об'єктивних (економічна криза), так і суб'єктивних (обмежувальні заходи з боку польської влади) чинників на шляху до власного благополуччя. О. Бартов показує, як політичні дискусії єврейської молоді точилися навколо головного та чи не єдиного питання: залишатися чи виїжджати? Не останню роль у цьому відігравав ще довоєнний позитивний досвід мешканців Бучача, які емігрували, змогли укорінитися в США, Палестині та навіть в окремих випадках опікуватися благодійними проєктами у своєму рідному місті²². Повсякчасне витіснення євреїв виключно до приватної сфери діяльності, заклики до різноманітних форм бойкоту, що все гучніше лунали після 1935 р., практично не залишали реальних альтернатив для інтеграції в польське суспільство. Попри те, що О. Бартов не фіксує

²¹ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 102.

²² Те, як єврейська діаспора визначала життя свого рідного міста на прикладі Білостоку показує дослідження Ребекки Кобрін (див.: Rebecca Kobrin, *Żydowski Białystok i jego diaspora* (Pogranicze Sejny, 2014)).

епізодів антиєврейського насилля в Бучачі в міжвоєнний період, подібних до Львова чи, наприклад, Мінська Мазовецького, можна припускати, що інформація про антисемітські напади та загалом посилення антисемітської риторики доходила до бучацьких євреїв. Очевидно, що це також чинило вплив на спосіб мислення та сприяло песимістичній оцінці тодішньої ситуації.

Власне, цьому розділу бракує єврейських «голосів» — свідчень мешканців Бучача та його околиць, — які б за аналогією до інших частин книги ілюстрували ставлення єврейських мешканців до власного становища, окреслювали їхню позицію стосовно політики держави, співжиття з польськими та українськими сусідами, характеризували ставлення до зростання популярності радикальних націоналістичних ідей серед польської та української молоді.

Останній сюжет займає важливе місце у викладі автора. Він звертає увагу на те, що зростання популярності націоналістичної ідеології та ОУН як політичної організації є до певної міри закономірною реакцією на дії влади, яка достатньо часто вдавалася до насильницьких дій проти українців регіону. О. Бартов показує, що міські мешканці та вихідці з сільської місцевості мали різні мотиви залучення до націоналістичного підпілля. Селяни підозріло та часом неприязно ставилися до містян, а безпосередньою причиною долучення до націоналістичних осередків ставала не політична пропаганда та агітація, а негативний досвід взаємодії з польською владою.

Говорячи про розвиток націоналістичного підпілля в регіоні, О. Бартов включає до своєї нарації матеріали аналітичних записок німецького дипломатичного корпусу, а також представників німецьких інформаційних агентств, які уважно стежили за динамікою міжетнічного протистояння в Польщі. Зокрема, значне місце він відводить звіту представника Німецького новинного агентства²³ Брандта, поданому до нацистського Міністерства закордонних справ у 1938 р. Брандт наголошував, що ОУН, або «Українська фашистська таємна організація» є головною опозицією, яка протистоїть тиску влади, підкреслював, що ідеологія організації, заснована на ідеях Дмитра Донцова, містить постулат про расову чистоту та сподівання на етнічно однорідну майбутню Україну²⁴.

Ще цікавішими були висновки доповідних записок Гебгарда Зеелоса — консула Німеччини у Львові, який обійняв свою посаду навесні 1939 р. Він вважав, що у випадку воєнного конфлікту між Німеччиною

²³ Імовірно, йшлося про Німецьке новинне бюро (Deutsches Nachrichtenbüro).

²⁴ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 125.

та Польщею українці протягом короткого часу візьмуть Східну Галичину під свій контроль та розпочнуть різанину польського населення²⁵.

Тож ще до початку Другої світової війни пружина міжетнічної напруженості в Галичині накопичила ще більший потенціал конфлікту. Утім, чи достатній для майбутніх трагедій — Голокосту, кривавого українсько-польського протистояння, що вилилося далеко за межі Галичини та набуло рис цілеспрямованої етнічної чистки із ознаками геноциду?

Власне ці питання мали б постати в чотирьох розділах, присвячених періоду 1939–1944 рр. Якщо узагальнити спосіб оповідання О. Бартовим історії Бучача та його мешканців за радянської та нацистської окупації, то це спроба надати слово його мешканцям — безпосереднім учасникам подій. Поляки, українці та євреї на сторінках книги подають власну візію того, як відбувалася окупація і, що найважливіше, якою вона була для них та їхніх сусідів. Поляки, що бачили катастрофу власної держави, з максимальною ретельністю фіксували епізоди зрадницької поведінки українців та євреїв, які стали «п'ятою колоною», «зустрічали радянців із квітами», або ж на персональному рівні — писали доноси на поляків та сприяли арештам та депортації. У переважній більшості «польські голоси» висловлювали щире здивування такій зміні поведінки, адже «ніколи не помічали серйозної ворожості між поляками і українцями», «існували змішані шлюби» та ін. Узагальнюючи настрої польського Бучача, автор цілком обґрунтовано вказує: «Швидко забувши придушення українських національних очікувань протягом двадцяти років та антиєврейські заходи, поляки зараз відчули удар у спину від нелояльних етнічних меншин та пов'язали втрату незалежності і, як наслідок, масові депортації, з українським націоналізмом та єврейським комунізмом»²⁶.

Український голос, що у вересні 1939 р. лунав достатньо оптимістично, згодом змінив тональність. Провідними мотивами свідчень українських мешканців міста були: відчуття того, що радянська окупація представляла собою значно гіршу перспективу та в цілому була небезпечнішою за потенційну (у 1939 р.) нацистську загрозу; головною і найбільш численною категорією жертв «азіатського» (очевидно, порівняно з «європейським» німецьким) режиму виявилися українці. Як для польської, так і для української візії було характерне обвинувачення євреїв у колабораціонізмі з радянською адміністрацією.

Єврейська реакція мала амбівалентний характер. З одного боку, мешканці Бучача знали про те, що відбувається з євреями в нацистській

²⁵ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 128.

²⁶ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 133.

зоні окупації. З іншого — ті, хто мав власний бізнес та відзначався відносною заможністю, згадують про постійне відчуття страху перед потенційними репресіями та депортацією. Виняток із загального правила становила частина «єврейського робітничого класу», що мала прокомуністичні симпатії. Проте і їхній ентузіазм не протримався дуже довго, адже радянська реальність виявилася цілковито іншою порівняно з пропагандистськими обіцянками. Загалом же склалася парадоксальна ситуація: «...у той час, як більшість поляків та українців сприймали євреїв, як бенефіціарів радянського режиму, багато євреїв згадували цей період як час гноблення, позбавлення прав, втрати власності та всеосяжну непевність майбутнього»²⁷.

Об'єднавчими для всіх голосів була віктимізація власної групи, яка у спогадах поставала як головна жертва окупанта. Одночасно і євреям, і полякам, і українцям була властива часткова раціоналізація радянських переслідувань по відношенню до представників двох інших груп. І це також було новим порівняно, наприклад, із досвідом російської окупації Першої світової війни, всіх об'єднував страх бути зрадженим своїми «сусідами»: «Чому наші сусіди, однокласники, вчителі, колеги, друзі, навіть члени родини повернулися спиною до нас, віддали нас на поталу, або приєдналися до вбивства?». Радянська окупація стала першим досвідом, що мав ознаки всіх цих ганебних явищ, що набули масового і тотального характеру за окупації нацистської. Так, О. Бартов наводить приклади фізичної розправи над польськими землевласниками їхніми українськими сусідами, вказує прізвища євреїв — радянських інформаторів, які прирекли десятки, а, можливо, й сотні мешканців Бучача на арешти та заслання, українців і, в дуже рідкісних випадках, поляків, які обійняли управлінські посади за нової влади.

Прикметно, що часи важких випробувань мали винятки милосердя та людської солідарності. Одним із найяскравіших, якщо йдеться про радянську окупацію, прикладів гуманного ставлення до гнаних стала реакція учнів місцевої школи, які zorganizували збір продуктів та речей своїм однокласникам-полякам, чиїх батьків депортували взимку 1940 р. Причому допомагали не лише поляки, але й учні-євреї та українці²⁸.

Новий окупант прийшов до Бучача на початку липня 1941 р. Уже першого дня окупації (5 липня) у місті відбувся антиєврейський погром, сценарій якого був типовим для багатьох галицьких міст. Запобігти погрому не змогло навіть звернення єврейської делегації до ченців місцевого Василіанського монастиря. Попри те, що формально місто

²⁷ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 153.

²⁸ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 147–148.

вже перебувало під німецьким військовим контролем, функції щодо охорони громадського порядку на той час перебрала на себе українська міліція — так звана «Січ», що в реальності виявилася головним джерелом насилля в цей перехідний період. Обшуки та пограбування польських осель, арешти, побиття та навіть убивство осіб, яких підозрювали у співпраці з комуністичним режимом — неповний перелік «активності» самопроголошеної міліції. Прикметно, що саме в цей період її члени змушують євреїв-мешканців Бучача працювати на спорудженні меморіального насипу пам'яті «героїв української революції» на горі Федір. Уже незабаром саме ця локація Бучача була перетворена на місце масового вбивства євреїв.

Ці та інші акти публічного приниження мали б продемонструвати місцевому населенню новий статус євреїв та потенційну можливість застосування насилля проти них. За місяць воно змінить форму: стихійні прояви перетворюються на методичні та підготовлені акції вбивства.

О. Бартов приділяє значну увагу нацистському механізму тотального вбивства євреїв у Бучачі. Зокрема, у книзі подано свідчення про функціонування юденрату і так званої Єврейської служби порядку («Єврейська поліція»). Автор намагається продемонструвати всю палітру оцінок діяльності цих, повністю залежних від нацистів, структур, що імітували самоврядування, а насправді виявились частиною загального нацистського плану тотального убивства. На сторінках книги можна почути голос і тих, хто був членом цих «органів»: тих, хто із початком масових акцій дезертирував та вдавався до збройного опору нацистам, а також і тих, хто слухняно виконував розпорядження окупантів, перебував у лавах «єврейської поліції» до моменту її фактичної ліквідації, а згодом дивовижним чином зміг зберегти собі життя.

На жаль, О. Бартов лише побіжно згадує про долю закарпатських євреїв, які вже в серпні 1941 р. опинилися в Бучачі. На керівництво місцевого юденрату було покладено обов'язок розміщення та забезпечення цих людей. З книги важко дізнатися, чи якась кількість з них змогла залишитись у місті, чи всі були вбиті ще до кінця літа того ж року²⁹.

Окрім розуміння всіх аспектів убивства євреїв Бучача, О. Бартов приділяє значну увагу тим, хто власне був убивцями та катами — гвинтиками нацистської машини знищення та водночас ретельними й ініціативними виконавцями геноциду. Книга містить чимало світлин службовців СС, інших поліцейських структур та органів цивільного

²⁹ 26–28 серпня 1941 р. у Кам'янці-Подільському нацисти розстріляли понад 23 600 євреїв. Значну частину убитих становили євреї, депортовані владою Угорщини до Галичини (у т.ч. й до Бучача), а згодом до Кам'янця-Подільського.

управління, які долучилися до організації та реалізації політики тотального убивства євреїв, а також авторський виклад біографій майже десятка осіб, що брали безпосередню участь у злочині. Читаючи цю частину книги, доходиш висновку, який вже неодноразово був зроблений до появи «Анатомії геноциду». Жоден із убивць євреїв Бучача, постать якого з'являється на сторінках книги, не був патологічним убивцею, психопатом тощо. Натомість, усі вони відповідали загальноприйнятому уявленню про «звичайних людей». Понад те, період їхньої служби в Бучачі та сусідньому Чорткові для багатьох з них та членів їхніх сімей був чи не найкращим часом життя, наповненого дружнім спілкуванням, вечірками та розвагами: «У цих маленьких ізольованих німецьких общинах співучасть у масових убивствах сприяла гротескній веселій близькості»³⁰.

Однак, щоденна реальність жертв геноциду була цілковито іншою. О. Бартов присвячує окремий розділ книги свідченням євреїв, які пережили Голокост у Бучачі чи на його околицях. Важко навіть просто перелічити сюжети, пов'язані зі спробами вижити і зберегти життя найближчим на тлі небаченої катастрофи та людської байдужості. Автор справедливо вказує на те, що в багатьох випадках межа між допомогою та наругою була надзвичайно тонкою. Непоодинокими, а то й типовими, були випадки, коли в межах однієї родини могли рятувати та водночас знущатися й чинити насилля на тими, кого переховували.

Свідчення тих, хто вижив, повсякчасно підтверджують тезу про участь місцевого українського населення у втратах євреїв. Попри те, що після 1943 р. у Бучачі та околицях не відбувалися акції масового убивства, організовані безпосередньо нацистами, життя тих, хто переховувався в навколишніх лісах, перебувало під постійною загрозою аж до остаточного вигнання німців у липні 1944 р. Особливо трагічними стали останні місяці окупації, коли в умовах фронтового хаосу та безладу в німецькому цивільному управлінні, максимально активізувалися як кримінальні елементи, так і місцеві селяни, які розглядали євреїв як потенційні об'єкти пограбування.

Вигнання нацистів не зупинило хвилю насилля в регіоні. Радше видозмінило його напрямки. Домінантним стає криваве протистояння Української повстанської армії як з органами радянської держбезпеки, так і з польською меншістю. Фактично воно, а також повоєнні переселення етнічних поляків перетворили Бучач та загалом Східну Галичину на виключно українські з етнічної точки зору і таким парадоксальним

³⁰ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 196.

чином здійснили мрію окремих ідеологів українського націоналістичного руху.

Після прочитання книги О. Бартова залишається декілька загальних вражень. По-перше, завдяки широкому використанню мемуарних джерел, свідчень, матеріалів усної історії автору насправді вдалося оживити голоси того Бучача, що був втрачений під час Другої світової війни; показати (до певної міри) поліфонічність поглядів на спільне буття трьох найбільших етнічних груп міста та загалом Галичини. По-друге, дослідження порушує важливу проблему транзиту досвідів окупації (російської, радянської, нацистської) у межах одного міста та кількох поколінь його мешканців. По-третє, безумовно цікавим і важливим для української історіографії може бути те, як О. Бартов досліджує нацистський апарат геноциду на прикладі невеликого міста. Попри те, що книга дотепер недоступна україномовному читачу, вона вже чинить вплив на український гуманітарний простір. Варто лише згадати бучацький сюжет у романі Софії Андрухович «Амадока» — одного з найрезонансніших творів української літератури минулого 2020 р.³¹ Останнє є надзвичайно важливим, адже таким чином голоси тих, хто вижив, а найважливіше — й понад 10 тис. єврейських мешканців Бучача, що загинули під час Голокосту, почують не лише академічні кола.

Водночас «Анатомія геноциду» залишає по собі й суперечливе відчуття. Надзвичайно цікава (принаймні 5 з 7 розділів) у процесі читання, книга так і не дає відповідей ані читачу, ані, здається, й самому автору на низку важливих питань. Чи існувала та особлива інтеграція, що визначала життя мешканців Бучача та подібних містечок Галичини, чи вона є радше витвором мемуарної літератури та концептом сучасної масової культури? Чи не продуктивніше вести мову про існування паралельних світів — єврейського, польського та українського, які мали лише тимчасові точки перетину? Чи уповні справедливим є твердження про «життя разом», або ж воно було лише «поруч»? Якою була роль історичної пам'яті, зокрема й про насилля 1914–1920 рр. у продукуванні геноциду, і чи міг би він бути можливий (та в яких масштабах) за умов іншої політики щодо національних меншин з боку влади Другої Речі Посполитої.

³¹ Сама С. Андрухович підкреслювала вплив книги О. Бартова на неї персонально та її майбутній роман (див.: Софія Андрухович, «Коли людина повертає собі спогади, вона повертає собі себе», *LB.ua*, квітень 1, 2020, https://rus.lb.ua/culture/2020/04/01/454180_sofiya_andruhovich_koli_lyudina.html).

Зважаючи на подальші академічні проекти О. Бартова, зокрема археографічну публікацію трьох спогадів мешканців Бучача³², ці питання чекатимуть на відповіді та на дослідників, що їх запропонують.

³² Omer Bartov, ред., *Voices on War and Genocide. Three Accounts of the World Wars in a Galician Town* (Berghahn Books, 2020).

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.06

Ірина Радченко,

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»

irynaradchenko.tkuma@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4522-1344>

ОГЛЯД ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ГОЛОКОСТ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ІСТОРІОГРАФІЯ, АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ТА СПОГАДИ»¹

Проект, ініційований Європейською інфраструктурою дослідження Голокосту (EHRI), став одним із найуспішніших у межах вивчення Голокосту в Європі. Програма, започаткована у 2010 р. за активної підтримки Європейського Союзу, наразі об'єднує 26 партнерів із 17 країн та координується однією з провідних європейських установ у цій сфері — Інститутом вивчення війни, Голокосту та студій геноциду (NIOD, Амстердам, Нідерланди). За період існування проекту була реалізована ціла низка науково-дослідницьких програм: проведені наукові симпозиуми, воркшопи, створено окремий портал для розміщення унікальних архівних документів з теми геноциду єврейства. Одним із заходів став міжнародний семінар «Прикордонні території: архіви, дослідження, навчання» (6—7 березня 2018 р., м. Бухарест, Румунія), учасниками якого були науковці, освітяни з різних країн світу (США, Ізраїль, Німеччина, Швеція, Норвегія, Угорщина, Румунія, Україна та ін.). Плідним результатом проведеного заходу, власне, і стало аналізоване видання, до якого увійшли відібрані виступи учасників конференції 2018 р.

Структурно збірник складається з 10 частин та вступного слова директора Національного інституту вивчення Голокосту ім. Е. Візеля в Румунії (далі — Національний інститут А. Флоріана. Цікаво, що на відміну від численних тематичних публікацій, видання не має на меті розглядати конкретні історичні події або пропонувати нові історичні підходи до студій Голокосту в Південно-Східній Європі. Скоріше, воно покликане продемонструвати видимий зв'язок між ресурсами (архівами), історіографією та пам'яттю. І саме тому редактори збірника ставлять потрійну мету: 1) прояснити шлях, пройдений країнами Південно-Східної Європи від історіографічної парадигми, що «стерла» Голокост, до поступового розвитку голокостознавчих студій; 2) розкрити

¹ Adina Babeş-Fruchter, i Ana Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe: Historiography, Archives Resources and Remembrance* (Vernon Press, 2021).